

Opvoeding van het kind tijdens een gezinscrisis

DOOR DR. J. A. R. SANDERS-WOUDSTRA

In het gezinspatroon van onze cultuur wordt het lot van een kind bijna uitsluitend bepaald door de emotionele gezondheid van één enkel ouderpaar. Bij het sluiten van een huwelijk komen man en vrouw ieder met een reeds gevormde persoonlijkheid bijeen. Deze persoonlijkheden moeten op den duur worden geïntegreerd in een zogenaamde familiegroep. Een familie is geen statisch begrip, maar doorloopt evenals de mens allerlei ontwikkelingsstadia alvorens men kan spreken van een gezin. Dit gezin heeft een aantal functies te vervullen waardoor het kind in staat is zijn plaats in deze groep te krijgen als lid van de familie, maar eveneens zijn eigen identiteit te vinden.

Van de functies van het gezin noemen wij — als vanzelfsprekend — in de eerste plaats de voortplantingsfunctie, die in het moderne Westerse gezin steeds meer tendeert naar het planmatige. De feitelijke voortplanting wordt afgestemd op een klaar inzicht, maar bij de geboortebeperving kunnen neurotische overwegingen ook een rol spelen.

Het belangrijkste element in de traditionele gezinsstructuur is te komen tot een duidelijke rolverdeling, met name wat betreft de rol van Vader en Moeder. Als de kinderen opmerken dat vader altijd doet wat moeder zegt, is er sprake van een rolinversie. In zo'n geval lopen andere functies welke het gezin heeft te vervullen gevaar, namelijk de educatieve functie en de veiligheid-biedende functie. Kinderen opvoeden betekent niet alleen het overdragen van cultuurwaarden, waartoe voorbeeld en gezag noodzakelijk zijn, maar ook het klaarmaken voor de rol van meisje en vrouw zijn, respectievelijk jongen en man zijn. Wanneer van rolinversie of van rollabiliteit sprake is, zal het meisje of de jongen de rol van het eigen geslacht niet op zich kunnen of durven nemen. Het is immers niet mogelijk om kinderen op te voeden tot adequate vervulling van rollen welke men ze nooit heeft voorgespeeld of beter gezegd nooit voorgeleefd.

De veiligheid-biedende functie vindt het jonge kind in de Westerse cultuur aanvankelijk vrijwel uitsluitend bij de moeder. Vanuit de veilige moederschoot leert het kind de wereld verkennen, maar het oudere kind en ook reeds de kleuter vindt zijn zekerheid in de totaliteit van het gezin, in de psychisch-stabiliserende kracht welke de familiegroep voor het kind moet inhouden.

Ieder levend mechanisme, of dit nu een individu is of een groep van individuen, streeft naar een

bepaald evenwicht tussen uitwendige en inwendige krachten. Zo streeft ook het gezin naar een bepaald evenwicht in de verhoudingen van de gezinsleden onderling en in de relatie tot zijn omgeving, zodat het de verschillende gezinsfuncties in betere of mindere mate kan vervullen. Dit evenwicht wordt gehandhaafd door middel van ingewikkelde interacties tussen de groepsleden over en weer en is in het bijzonder afhankelijk van de geheel eigen wijze waarop ieder lid zijn emotionele behoeften bevredigd krijgt. Er kunnen zich echter gebeurtenissen voordoen waardoor het individu in de groep of de gehele groep niet meer in staat is om bepaalde problemen die in de levenssituatie opduiken op te lossen. Het voorafgaande evenwicht wordt verstoord omdat de homoiostatische krachten te kort schieten. Een kort- of langdurende periode van emotionele verwarring volgt, hetgeen door Caplan en Lindeman een crisis wordt genoemd. Deze crisis wordt gekarakteriseerd door een toename van de innerlijke spanning, een zich onprettig voelen en een verandering ten ongunste in het gedrag.

Een dergelijke crisistoestand kan het individu in de groep treffen, maar door het afwijkende gedragspatroon van een der leden kan de gehele gezinsgroep er in worden betrokken. Het gezin als totaliteit kan echter ook door een crisis worden getroffen, zodat het gehele gezinsleven uit balans raakt maar ook ieder der leden afzonderlijk. Dit is bijvoorbeeld het geval bij de dood van een der gezinsleden of dat nu vader, moeder of een der kinderen is.

Het is inherent aan de ontwikkeling van ieder mens dat het kind een aantal crisistoestanden doormaakt, zonder welke geen groei mogelijk is. Tijdens zo'n crisis mobiliseert het individu al zijn krachten om te trachten het probleem het hoofd te bieden en terug te keren tot een bepaalde evenwichtstoestand. De oplossing van het probleem kan worden gevonden in een aanpassing aan de veranderde situatie — in welk geval het individu zijn oorspronkelijke plaats in het geestelijke gezondheidsspectrum handhaaft — maar het is ook mogelijk dat hij is voortgeschreden naar een gezondere positie met andere woorden: het kind is dan door de crisis gerijpt. Soms echter zal het probleem te moeilijk zijn om zich aan te passen, zodat het kind terugvalt in een stadium dat hij, zijn leeftijd in aanmerking genomen, al is gepasseerd. Men spreekt dan van een regressie. Ook hierbij verkeert het kind in een bepaalde evenwichtstoestand, doch deze toestand van relatief evenwicht is be-

paald geen index voor de geestelijke gezondheid van het kind.

Een zeer belangrijke factor die de afloop van zo'n crisis bepaalt, blijkt het gedrag te zijn van de relevante mensen in het leven van het kind: bij het heel jonge kind de moeder, maar bij het oudere kind en zelfs al bij de kleuter ook de andere gezinsleden. Hoewel crisistoestanden voor het jonge kind niet altijd aanleiding geven tot een gezinscrisis — bij de puberteit is dit vaak anders — is het noodzakelijk van deze mogelijke crisistoestanden kennis te hebben in verband met de opvoeding van het kind. Bij situaties die tot stresstoestanden en soms tot een crisis aanleiding kunnen zijn, merkt men dat in het algemeen die functies hebben te lijden, die nieuw zijn verworven of waarvan de rijping nog incompleet is. Zo zal een kind, dat pas heeft leren lopen of net enkele woordjes heeft leren zeggen, dit vermogen weer verliezen wanneer het in een ziekenhuis wordt opgenomen.

Een situatie die een stressvolle ervaring voor het jonge kind kan betekenen en zelfs tot een crisis kan worden is die van het spenen.

Zo vertelde de moeder van een meisje, lijdend aan anorexia nervosa, hoe zij de eerste hevige strijd met het kind had gevoerd toen dit als baby van zes maanden van de fles moest worden gespeend. Moeder heeft doorgezet, maar de strijd heeft een maand geduurd waarbij zowel moeder als kind hevige huilbuien hebben gehad. Het meisje haalde bakzeil, doch bij iedere nieuwe situatie waar zij bij wijze van spreken van de oude toestand moest worden „gespeend”, ontstonden er hevige conflicten tussen kind en moeder, waarin het gehele gezin werd betrokken.

Ouders moeten goed ervan zijn doordrongen, dat er individuele variaties bestaan in de ontwikkelingsprocessen. Niet ieder kind went bijvoorbeeld gemakkelijk aan nieuw voedsel. Zo zal het ene kind van zeven maanden al een droog boterhammetje eten en op drie voedingen staan, terwijl een ander kind alleen nog maar de zuigfles, afgewisseld met gepureerde babyvoeding, wil hebben. Als er moeilijkheden bij het spenen ontstaan moet men aandacht gaan besteden aan de relatie tussen moeder en kind. Merkt men overbezorgdheid of neiging tot dwingen — vaak gaan deze twee hand in hand — dan moet men trachten de moeder ervan te overtuigen dat het spenen heel geleidelijk moet gebeuren en dat iedere dwangmaatregel uit den boze is.

Scheiding van de moeder voor korte of lange tijd vormt voor een kind beneden drie jaar een stressvolle ervaring omdat hij het beeld van de moeder nog niet heeft verinnerlijkt, dat wil zeggen: hij ziet haar gezicht niet meer, haar verdwijnen lijkt onherroepelijk en betekent voor hem maar één ding: weg is weg! Ook de verzekering dat moeder over enkele weken terugkomt is voor een klein kind zonder tijdsbegrip volkomen niet te overzien en kan dus geen troost of houvast betekenen.

Als het zeer jonge kind van de moeder wordt gescheiden voor een ziekenhuisopname dan komt bij de scheidingsangst ook nog de angst voor al het

vreemde en griezelige dat het ziekenhuis nu eenmaal biedt. Als de moeder niet geregeld op bezoek komt, kan het kind in een volslagen apathie vervallen, waarbij soms sprake is van een anaclitische depressie. Het is van het grootste belang de moeder aan te sporen zo mogelijk dagelijks bij haar zieke kind op bezoek te gaan. De ervaring dat moeders weggaan toch steeds weer wordt gevolgd door een terugkeer, stelt het kind vroeg of laat in staat om te leren verlangen zonder te wanhopen.

Een opname in een ziekenhuis kan voor wat oudere kinderen zo'n zware stress betekenen, dat soms een ware gezinscrisis dreigt door de vijandigheid welke vooral de moeder na het ontslag krijgt te verduren.

Als voorbeeld zou ik Anneke willen noemen, een achtjarig meisje dat voor chronische obstipatie ter observatie werd opgenomen in een kinderkliniek. Rondom deze klacht was in de loop der jaren een hecht neurotisch samenspel tussen moeder en kind ontstaan. Moeder en Anneke hadden veel aan elkaar: ze deden alles samen, Anneke hielp moeder in de huishouding, samen breiden zij kleertjes voor Anneke's poppen. Rondom het moment van de defecatie leefden beiden in angstige spanning. Nadat Anneke echter voor onderzoek opgenomen was geweest, veranderde haar gedrag volledig. Zij was brutaal tegen moeder, wilde niet meer doen wat haar werd gevraagd, maar zei: „doe het zelf”. Van gezellig samen bezig zijn was geen sprake meer. Integendeel, zij deed heel vijandig en leek zeer demonstratief de voorkeur aan vader te geven. Moeder begreep niets van het veranderde gedrag en zij had het gevoel dat Anneke haar met opzet plaagde. Zij wist ook niet meer wat zij moest doen, want hoe strenger zij optrad, hoe recalcitranter Anneke werd. Anneke's gedrag gaf aan dat zij moeder de ziekenhuisopname verweet. Bovendien voelde zij zich schuldig over haar stoutigheden, waarvoor zij wel straf kreeg, maar aan de andere kant werden door moeders boosheid Anneke's onbewuste verwijten weer versterkt. Anneke en moeder zagen samen geen kans om aan de gezinscrisis het hoofd te bieden. Van opvoeden was in deze situatie geen sprake; moeder wist namelijk niet dat ziekenhuisopnamen dikwijls een tijdelijke gedragsverandering ten gevolge hebben omdat de kinderen nog zoekende zijn het tevoren behaalde evenwicht weer te herstellen.

In dit speciale geval werd voor moeder hulp gevonden in de persoon van de maatschappelijke werkster van de kinderkliniek die moeder in de gelegenheid stelde enerzijds om haar boosheid op Anneke wat uit te praten en anderzijds om te horen hoe kinderen na een ziekenhuisopname vaak heel angstig zijn en als een egel al hun stekels opzetten. Met moeder werd besproken hoeveel geduld en verdraagzaamheid zij in deze periode nodig zal hebben om Anneke duidelijk te maken dat zij het toch wel heel goed met haar meent en hoe hachelijk het is zich te laten verleiden tot een strijdsituatie. De hulp van de maatschappelijke werkster zal waarschijnlijk het oude evenwicht wel weer tot stand brengen. Omdat bij Anneke echter sprake is van een neurotische ontwikkeling zal ook het meisje zelf, om tot een gezonde ontwikkeling te komen, hulp moeten hebben in de vorm van psychotherapie.

De geboorte van een baby in het gezin betekent voor het kind in de peuter- en kleuterjaren een stressvolle ervaring die tot een crisis kan uitgroeien wanneer zijn jaloezie niet wordt begrepen en zijn pogingen om in versterkte mate beslag op de moeder te leggen, worden gestraft. Vaak ziet men het kleine kind bij de geboorte van een broertje of een zusje een terugval vertonen wat de zindelijkheid betreft. Deze regressie zal bij een verstandige aanpak slechts van korte duur hoeven zijn. Rea-

geert de moeder echter fel op de jaloezie-uitingen dan komt het kind in een crisistoestand. Vaak ziet men dat het kind dit probleem oplost door een uitermate gedwee gedrag en overmatige liefde voor de nieuwe wereldburger.

Het kind is op deze wijze in een nieuw evenwicht geraakt, maar ten koste van veel energie. Het jaloezie-probleem is schijnbaar uit zijn leven gebannen. Moeder vindt hem de liefste en gemakkelijkste van al haar kroost, maar later zal kunnen blijken dat juist dit schoolkind niet met zijn klasgenoten durft te wedijveren, omdat het hem zo doet denken aan de jaloezie, die indertijd was verboden. Een bepaalde dosis rivaliteitsgevoelens is immers noodzakelijk in „the struggle for life”. De schoolprestaties zullen te wensen overlaten tot grote ergernis of tot verdriet van de ouders, die aan goede vorderingen veel waarde hechten. In zekere zin neemt het kind wraak door onder de maat te blijven. Hierdoor prikkelt het immers de afgunst van de moeder op andere ouders die zulke flinke en knappe kinderen hebben. Vaak is het namelijk zo dat moeder de jaloeziereacties van het kleine kind moet verbieden, omdat zij eigenlijk zelf jaloers is en dit zichzelf absoluut niet toestaat.

Wat had moeder dan moeten doen, zult u zich afvragen? Wel, ze had haar kleine zoon of dochter nadrukkelijk moeten zeggen dat, ook al is zij nog zo in de weer met de baby, zij net zoveel van de andere kinderen houdt. Zij moet het natuurlijk niet alleen zeggen, maar ook laten merken als bijvoorbeeld de vierjarige Arnold zijn kleine zusje met het harde nagelborsteltje over het hoofd wrijft, na eerst zichzelf met het babyborsteltje te hebben geaaid. Moeder moet wel zorgen dat Arnold met het nagelborsteltje wat meer adequate bezigheden gaat verrichten door hem naar zich toe te trekken en te zeggen: „Jij bent moeders grote, lieve vent. Zusje is ook wel lief, maar jij kunt moeder zo fijn helpen door even de wasbak uit te boenen”. Dat leuke nagelborsteltje is niet afgenomen voor straf, maar Arnold kan er nog heerlijk wat mee knoeien en bovendien heeft hij de geruststelling gekregen dat moeder hem toch lief vindt.

Als bij afwezigheid van de vader, door militaire dienst of door het feit dat hij voor zijn betrekking soms maanden achtereenvolgend in het buitenland moet verblijven, het gezin tijdelijk onvolledig functioneert, kan dit voor de moeder tot een crisistoestand aanleiding zijn als de eenzaamheid haar te machtig wordt, wanneer de kinderen druk zijn en zij door haar onevenwichtigheid niet meer in staat is op rustige en consequente wijze de opvoeding ter hand te nemen. Als moeder bijvoorbeeld door afwezigheid van haar man teveel tederheid aan haar kleuterzoonje geeft, zou dat zijn binding aan de moeder te sterk maken. In de kleuterperiode heeft het jongetje toch al de neiging om zich graag in vaders plaats te wanen. Komt vader weer thuis dan kan deze terugkeer uitgroeien tot een crisistoestand omdat alle partijen teleurgesteld kunnen raken. Het jongetje moet zijn bevoorrechte positie bij

moeder opgeven, hetgeen tot enorme boosheid, jengens en angst voor vader kan leiden. De innerlijke spanningen kan het kind vaak niet hanteren, zodat men een tijdelijk onaangepast gedrag ziet. Het hangt nu helemaal van vaders houding af of bij de kleine zoon uiteindelijk de bewondering en de liefde voor de vader het zullen winnen van de boosheid en de angst. In het eerste geval zal het jongetje zijn concurrerende houding ten opzichte van vader met betrekking tot moeder opgeven en zich gaan identificeren met de vaderfiguur. Het kind is dan gerijpt door de crisis. Wanneer vader uit teleurstelling over het moeilijke gedrag van zijn zoon — hij had zich zijn terugkeer in het gezin als een paradijsstoestand voorgesteld — streng en straffend optreedt, is er een grote kans dat het probleem voor het jongetje te moeilijk wordt om op de juiste manier op te lossen. Het kind loopt dan gevaar zijn evenwicht weer terug te vinden door zich heel onderworpen aan vader te gedragen, waardoor zijn verdere ontwikkeling in de manlijke richting geen kans meer krijgt.

Tot nu toe hebben wij gezien dat voor een kind verschillende crisistoestanden kunnen ontstaan door gebeurtenissen die in ieders leven kunnen optreden. Deze gebeurtenissen kunnen het gevolg zijn van de ontwikkelingsfase waarin het kind verkeert of zij kunnen er door worden gekleurd. Door de interacties tussen de gezinsleden onderling kan het zijn dat een crisistoestand zich niet beperkt tot het kind alleen, maar onder invloed van de faseverschijnselen gaat uitgroeien tot een gezinscrisis. Dit geldt in zeer sterke mate voor de puberteit. De puber wordt door Anna Freud beschreven als een onmogelijke figuur, die zich gedurende een lange periode onevenwichtig en op een onvoorspelbare manier gedraagt. Hij vecht tegen zijn impulsen en geeft er het volgende ogenblik aan toe; hij houdt ze onder de knie en wordt er dan weer door overspoeld. Hij houdt van zijn ouders en hij haat ze, hij komt tegen ze in opstand en is het volgende moment weer helemaal afhankelijk van ze. De puber is meer idealistisch, artistiek, edelmoedig en onzelfzuchtig dan hij ooit weer zal zijn, maar hij is óók het tegenovergestelde: egocentrisch, egoïstisch en berekenend. Zulke fluctuaties zou men in iedere andere levensperiode als abnormaal kunnen beschouwen, maar in deze fase heeft het niets anders te betekenen dan dat de volwassen persoonlijkheid lange tijd nodig heeft om zich uit te kristalliseren en dat de puber lange tijd bezig is met experimenteren. Anna Freud is van mening, dat men een puber de tijd moet geven en een zekere vrijheid van bewegen om zijn eigen oplossingen te vinden maar, zo zegt zij, het zijn de ouders die hulp en leiding nodig hebben om zo'n puber te kunnen verdragen. Zij is dan ook van mening dat er maar weinig situaties in het leven moeilijker zijn te hantieren, dan de situatie van een zoon of dochter in de puberteit. Een puber moet zich losmaken van zijn ouders, wil zijn persoonlijkheidsontwikkeling niet

worden geschaad. Deze actie van de puber om zich los te maken roept een reactie van de ouders op: hun wil het autoritaire gezag te handhaven stuit op een hevig verzet. Ouders en kinderen raken nolen volens in een voortdurende strijd verzeild. Deze strijd is echter voor de ontwikkeling van het kind gunstiger dan wanneer de puber zich voegt en onderwerpt. Men komt er echter ook niet door willoos de puber in alles wat hij wenst toe te geven, geen enkele eis te stellen of geen restricties te maken. Het kind op reis naar de volwassenheid voelt zich dikwijls heel angstig en eenzaam. Pubers hebben behoefte aan leiding en wanneer hun alles wordt toegestaan, wanneer zij alles mogen, ook al is het tē gek, (omdat men meent dat pubers vooral niet moeten worden gefrustreerd) dan voelt de jongen of het meisje zich in de steek gelaten. Men moet trachten de juiste middenweg te vinden. Vaak wijst de intuïtie wel hoe te handelen, vooral als men de kunst verstaat om met de opgroeiende pubers in gesprek te blijven.

Bij het zich losmaken van de ouders gebruikt het kind verschillende methoden. Het zoekt bij wijze van spreken andere ouderfiguren. Vaak zijn dat de ouders van een der vrienden of vriendinnen, die worden geïdealiseerd. Als dat ouderpaar acceptabel is, kan men hiermee nog wel vrede hebben. Doch soms is de keuze van het kind voor de ouders onbegrijpelijk. Men moet dan heel wat zelfbeheersing opbrengen om zich niet te laten gaan in te felle kritiek, omdat het kind dan nog meer naar de ander wordt gedreven en zal blijven revolteren tegen eigen beter weten in. Het komt heus zelf wel tot de ontdekking dat het niet helemaal goud is, wat er zo blinkt. Bij deze „Umwertung aller Werte” hoort ook de devaluatie der ouders. Dit betekent dat wat vader en moeder doen helemaal niet meer deugt. De wijze waarop moeder zich kleedt of haar haar draagt lijkt nergens op in de ogen van haar puberkinderen. Ook vader haalt het niet bij de vader van zoonliefs vriend.

Wat vader en moeder dan zo ergert is, dat hun kinderen wel moeders broches, armbanden en sjaaltjes willen lenen en wel vaders sigaretten willen roken, maar voor de rest hun voortdurend voorhouden dat er niet zo heel veel van ze deugt. Bij meisjes ziet men vaak dat zij in dienst van het losmakingsproces, een vriendin kiezen waar alles mee wordt besproken en waar vooral niemand iets van mag weten. Er worden dagboeken geschreven — geen mens mag ze lezen alleen de vriendin. Wee de moeder die op zoek gaat, het dagboek leest en zich dan verraadt met een opmerking waardoor het kind begrijpt dat moeder aan het snuffelen is geweest. Zij loopt de kans dat de deur tot een werkelijk gesprek voorgoed wordt gesloten. De behoefte om te worden gerespecteerd en vertrouwen te genieten is voor pubers zeer essentieel. De vriendinnen trekken zich het liefst terug op hun kamer, maken graag gezamenlijk hun huiswerk en geven de indruk samen geheimen te hebben. Zij schrikken en

worden kwaad als iemand onverwacht de kamer binnenkomt. Vooral deze geheimzinnigheid maakt de ouders ongerust en kan aanleiding zijn tot heftige scènes. Ter geruststelling zou ik willen zeggen dat het verschijnsel inherent is aan de leeftijd. Men ziet het vooral in het begin van de puberteit; deze fase gaat meestal vanzelf weer voorbij en is belangrijk voor de ontwikkeling.

Tot ergernis van de ouders nemen de vriendinnen ook vaak alles van elkaar over, de stijl van kleden, de manier van doen. Zij hebben dezelfde opvattingen over verschillende aangelegenheden, kortom zij zijn „als de ander”. Dit is begrijpelijk als men bedenkt dat de drang naar onafhankelijkheid wordt begeleid door een gevoel van onzekerheid. Zo'n vriendschap geeft het meisje een veilig gevoel. Ondanks de luidruchtige zelfverzekerdheid is zij zich haar zwakheid bewust. Zij heeft iemand nodig, even onbeduidend als zijzelf, om zichzelf als het ware verdubbeld en dus sterker te voelen. Soms voegt het meisje zich in een groep. Jongens neigen echter veel meer naar groepsvorming. Van het begin van de puberteit af vormen zij prerevolutionaire of revolutionaire groepen, die de strijd moeten aanbinden tegen de macht van de volwassenen die hen in hun ogen althans, knechten. Soms kan de groep onder invloed van jeugdige vermetelheid de vorm aannemen van een bendetje. Men ziet dit vooral wanneer de leiders van zo'n groep pathologische figuren zijn. Over het algemeen genomen kan de groepsvorming aan gewichtige functies een positief element verlenen namelijk de sociale aanpassing en de Ik-versterking bevorderen, door de mogelijkheid zich te meten met de realiteit.

In het proces van de groepsvorming dreigt echter het gevaar dat de individuele kenmerken en de gevoelsontwikkeling er slecht afkomen, met name door het gevaar van de massificatie in plaats van het vinden van eigen normen. Ouders moeten echter goed ervan zijn doordrongen, dat voor pubers de code en de normen van de groep, welke die groep dan ook moge zijn, vaak belangrijker zijn dan de hunne. Meestal worden alle normen der ouders overboord gezet. Als men echter het autoriteitsconflict als zodanig erkent en aanvaardt hoeft het niet tot een heftige strijd te komen. Maar wee de ouder die er een prestigekwestie van maakt.

Naast het losmakingsproces van de ouders ziet de puber zich voor de taak gesteld zijn driftimpulsen die bij het intreden van de biologische rijpingsverschijnselen in sterke mate aan de dag komen, in bedwang te houden. De lichamelijke sensaties die nu de kop opsteken gaan gepaard met allerlei fantasieën die als zeer verboden worden beleefd. Zelfs de oudere puber kent nog niet de grens tussen realiteit en fantasie. Hij voelt zich over een verboden fantasie bijna even schuldig als over een verboden daad. Vooral wanneer de puber zich eenzaam voelt of zich verveelt bekruipt hem de angst voor deze fantasieën. Hij tracht hieraan te ontko-

men door situaties op te zoeken die dreigend en vol spanning zijn.

Het zal nu misschien duidelijk worden, waarom pubers hun vrije tijd zo slecht gebruiken. Zij hebben een programma nodig en geleide ontspanning. Laat men hen te veel alleen, dan zullen zij niet aan hun huiswerk beginnen, ook al hebben zij dat met de hand op het hart beloofd. Zij gaan de straat op en zoeken hun vertier elders of het loopt uit op ruziepartijen met zusters en broers. Ruzie is voor hun gevoel altijd nog beter dan te vervallen in verboden fantasieën.

De veranderde gevoelsinstelling van de puber kan tot een bron van conflicten worden, waaronder het gehele gezin heeft te lijden. De ouders worden afgeweerd als oude liefdesobjecten. Het kind komt in een gevoelsvacuüm terecht, waarin hij zich afvraagt wie hij nu zal liefhebben in plaats van de ouders. De meest voor de hand liggende oplossing is zichzelf dan maar tot liefdesobject uit te kiezen. Deze eigenliefde leidt tot groter zelfvertrouwen en tot een aanmatigende grootheidswaan: men moet de puber bewonderen en liefhebben. Ontmoet de puber echter kritiek, hetgeen onvermijdelijk is, dan trekt hij of zij zich terug in zijn ivoren toren en kijkt van daaruit neer op de vulgaire massa, in casu de ouders. U kent ongetwijfeld het beeld van de puberjongen of het pubermeisje op wie ouders kritiek uitoefenen, maar zij zijn niet te benaderen! Men kan alle redelijke argumenten aanvoeren, maar men stuit op een ondoordringbare muur. Men kan dan ook beter wat men te zeggen heeft wel uiten, maar als de puber zich terugtrekt in zijn ivoren toren, hem daarin laten en het niet tot een conflict laten komen. Als ouder delft men het onderspit tegen een muur van zwijgzaamheid en opmerkingen als „niemand begrijpt me ooit”. Er komt later wel een moment waarin het gebeurde ter sprake kan komen.

Uit het voorafgaande blijkt wel dat de puberteit voor het kind een intrapsychische crisis betekent. Door de gedragsveranderingen voortkomend uit een totaal veranderde gevoelsinstelling, door de noodzaak zich los te maken van de ouders en, door de reacties hierop van de andere gezinsleden, is hier toch wel sprake van een gezinscrisis.

Men zou misschien kunnen spreken van een gezinscrisis in engere zin, wanneer het gehele gezin in een crisistoestand wordt gebracht door een plotselinge verschuiving in de levenssituatie. Tot nu toe zagen wij hoe evenwichtsverstoringen door in- of uitwendige factoren bij één lid van het gezin uit konden groeien tot een gezinscrisis. Bij een gezinscrisis in engere zin zou men kunnen denken aan de dood van een der ouders. Er is verdriet en rouw om de gestorvene; soms zijn er sociale moeilijkheden. Dit alles heeft veel tijd nodig om te worden verwerkt en opgelost. Zeer traumatisch werkt de dood van een der ouders, wanneer het kind in de oedipale fase verkeert en des te meer als het de ouder van hetzelfde geslacht betreft, bijvoorbeeld de moeder van het meisje; de normaal

aanwezige schuldgevoelens over de altijd bestaande ambivalentie jegens moeder zullen nu zo worden versterkt, dat een gezonde gevoelsontwikkeling dreigt gevaar te lopen.

Dit gevaar is des te klemmender wanneer de vader zich zeer hecht aan het hem nog overgebleven dochtertje, enig kind, haar te veel koestert en te veel lichamelijke tederheid schenkt. De fantasie van ieder kleutermeisje dat zij voor vader zal zorgen en moeder maar weg moet, wordt nu niet door de werkelijkheid gecorrigeerd. Integendeel, aan deze fantasie wordt realiteitswaarde verleend. Het oedipuscomplex blijft bestaan en vindt geen oplossing zoals normaliter gebeurt via de identificatie met de moeder doordat de werkelijkheid het meisje de onmogelijkheid van haar verlangens heeft doen inzien. Pas na een juiste oplossing van het oedipuscomplex kan de aanpassing aan het lagere schoolbestaan ongestoord verlopen. Gebeurt dit niet dan ziet men in zulke gevallen vaak dat ondanks een goede intelligentie de schoolprestaties ver beneden de maat blijven, terwijl ook de aansluiting aan de leeftijdsgenoten wordt gemist. In de beschreven omstandigheden zal het voor de arts heel moeilijk zijn om de vader te adviseren in de psychische moeilijkheden na de dood van zijn vrouw met betrekking tot zijn enige dochtertje, omdat zoveel onbewuste gevoelsmotieven een rol spelen bij het feit dat vader al zijn tederheidsbehoefte bij het jonge kind onderbrengt.

Over het algemeen is het zo dat de beïnvloeding van kinderen door hun ouders maar voor een zeer klein deel door de bewuste opvoeding geschiedt. Het geven van pedagogische adviezen is een zeer moeilijke zaak omdat iedere maatregel anders wordt in de handen van diegenen die hem moeten hanteren. Precies dezelfde moeilijkheden krijgt men wanneer de vader van het zoontje komt te overlijden en moeder de jongen min of meer in vaders plaats laat treden, hem bij zich in bed laat slapen, hem veel te lang in de lichamelijke verzorgingsfeer houdt en op den duur ook nog al haar moeilijkheden met hem gaat bespreken. Na de evenwichtsverschuiving door de dood van een der ouders is tenslotte een nieuw evenwicht gezocht en ook gevonden, maar ten koste van een gezonde emotionele ontwikkeling van het kind.

Men zou kunnen denken dat hertrouwen de oplossing zou kunnen brengen voor het probleem van het onvolledige gezin. Hertrouwen betekent echter opnieuw een evenwichtsverstoring, ook al vormt het anderszins een statusverbetering voor het kind. Kinderen vinden het moeilijk geen vader of moeder te hebben. Zij benijden de kinderen uit het volledige gezin. Al heel snel na de dood van vader zeggen kinderen in de kleuterperiode en in het begin van de latentieperiode tegen hun moeder, „wanneer krijgen we een nieuwe pappa”, iets wat moeder die nog in het rouwproces verkeert, niet kan begrijpen. Hertrouwen betekent voor het kind dus enerzijds een statusverhoging ten aanzien van andere kinderen, maar anderzijds brengt dit gebeu-

ren het kind in conflict met zijn loyaliteitsgevoelens voor de gestorven ouder. Deze loyaliteitsgevoelens spreken het sterkst op het moment dat het kind op het punt staat zich te binden aan de nieuwe ouderfiguur. Er ontstaat een intrapsychische strijd, die zich uit in een sterk onaangepast gedrag. Hart de Ruyter beschrijft hoe dit kan leiden tot extreme agressie-uitingen jegens beide ouders, zodat van een ware gezinscrisis kan worden gesproken. Moeder wordt uit haar evenwicht gestoten door haar positieve gevoelens ten opzichte van de vader tegen wie het kind zijn agressie richt, haar boosheid hierover en de angst of haar tweede man het kind wel zal accepteren. De stiefvader heeft het moeilijk met het negatieve gedrag van het kind en met het besef vanaf het begin van zijn huwelijk de gevoelens van zijn vrouw te delen met een ander, die niet zijn eigen kind is.

Of in deze crisistoestand een gezond evenwicht wordt teruggevonden hangt af van de stabiliserende krachten van beide ouders. Wanneer het kind in deze crisis van hen geen steun en tolerantie ondervindt zal het probleem te moeilijk zijn om op gezonde wijze te worden opgelost. Van opvoeden in de strikte zin van het woord is dan geen sprake. Straffen of terechtwijzen helpt niet. Het kind moet leren begrijpen dat je best van twee mensen tegelijk kunt houden en dat dit geen ontrouw hoeft te betekenen. Het is niet alleen nuttig maar ook noodzakelijk dat huisartsen van deze verwickelingen die bij een tweede huwelijk kunnen optreden, weet hebben. Misschien kunnen zij de ouders enig inzicht geven en er zien achter te komen of er geen aanwijzingen zijn te vinden, dat het kind eigenlijk heel erg is gesteld op de stiefouder. In vele gevallen zal verwijzing naar een Medisch Opvoedkundig Bureau nodig zijn. Maar ook in dat geval is belangrijk preventief werk verricht.

Minder ingrijpend in het leven van een kind is de dood van een der broertjes of zusjes, hoewel het voor het gezin als zodanig tot een gezinscrisis kan uitgroeien, wanneer er om de dood van het kind ernstige schuldgevoelens bestaan, met name bij de moeder. De rouwsituatie kan daardoor zodanig worden geïntensiveerd dat er sprake is van gevoelsmatige verwaarlozing van de rest van het gezin. Dit kan leiden tot onaangepaste gedragingen van andere kinderen, hetgeen moeder versterkt in haar gevoelens dat zij niet alleen is getroffen in de dood van haar ene kind, maar ook in de andere kinderen die niet lief genoeg voor haar zijn. Hierdoor ontstaat een moeilijk te doorbreken circulus vitiosus. Bovendien worden vaak schuldgevoelens rondom de dood van een kind verschoven naar de huisarts, vooral wanneer hiervoor in de werkelijkheid een aanknopingspunt is te vinden, met name wanneer de dokter niet direct kwam op een dringend telefoontje of niet onmiddellijk een specialist in consult wilde roepen wanneer de ouders „hoger op” wilden. Zoiets maakt het dan voor de betrokken arts bijna onmogelijk om de ouders in

de psychische moeilijkheden na de dood van het kind te helpen.

Somt kan zelfs na jaren zo'n gebeurtenis haar invloed doen gelden. Zo bijvoorbeeld in het geval van een baby die achterbleef in ontwikkeling en waarbij over de diagnose een controverse zou bestaan tussen huisarts en specialist. Een der grootoudersparen trachtte merkwaardigerwijze de ouders van de baby te beïnvloeden om het kindje niet te laten opnemen voor nader specialistisch onderzoek. Pas later bleek dat zij een kind hadden verloren zoals zij meenden als gevolg van een meningsverschil tussen huisarts en specialist. De specialist zou het niet bij het rechte eind hebben gehad. Vele jaren later ontstond er een slechts schijnbare controverse tussen huisarts en specialist, maar door de grootouders werd a priori de specialist in het ongelijk gesteld en zo mocht er van het vaststellen van de vermoede diagnose niet eens meer sprake zijn. Het zou interessant zijn om na te gaan of hier sprake is geweest van schuldgevoelens bij de grootouders rondom de dood van hun kind. Overigens wordt uit dit voorbeeld wel duidelijk dat onopgeloste conflicten uit vroegere jaren de perceptie van bepaalde elementen in de huidige situatie verwringen. Hierdoor wordt de capaciteit van de mens ook beperkt bij zijn pogingen om moeilijkheden, die op de een of andere wijze het vroegere conflict weer verlevendigen, op adequate wijze het hoofd te bieden.

Niet alleen bij de ouders, maar vooral ook bij een kind versterkt de dood van een broertje of zusje de soms aanwezige schuldgevoelens over zijn jaloezie die hem het kind weg deed wensen. Vaak kan men kinderen tegen hun moeder horen zeggen als zij bezig is de nieuwe baby te verzorgen „doe dat kind toch weg”, of „gooi het maar in het water”; bij de dood van een broertje of zusje, wordt aan deze wens realiteit verleend. De verheviging der schuldgevoelens kan leiden tot de gedachte op de een of andere wijze aan deze dood schuldig te zijn. Schuldgevoelens moeten worden gedelgd door middel van straf, het kind haalt zich deze op de hals door lastig en provocerend gedrag. De rouw in het gezin wordt dan op deze manier nog ondraaglijker. Meestal verdwijnt dit lastige gedrag wel weer, maar als de gedachte schuldig te zijn aan de dood van het broertje of zusje hardnekkig blijft voortbestaan, kan men opvoeden wat men wil, maar de normale uitgroei van de persoonlijkheid komt niet op gang.

Het is zonder meer duidelijk dat bij uitstek de echtscheiding een gezinscrisis veroorzaakt. Men kan hier dikwijls spreken van een open gezinscrisis, waarbij het gehele gezin weet wat er aan de hand is. Vóór deze open gezinscrisis is er echter een periode geweest van verborgen spanningen, die stellig niet hebben nagelaten op de persoonlijkheidsontwikkeling van het kind hun stempel te drukken. Hier is het wel heel duidelijk dat de bewuste opvoeding maar een zeer klein deel uitmaakt van de beïnvloeding van kinderen door hun ouders.

Nu is het gelukkig niet zo dat alle verborgen spanningen in het huwelijk uitlopen op een gezinscrisis en op een echtscheiding, maar wel kunnen deze spanningen de opvoeding beïnvloeden. Hieraan valt helaas weinig te modificeren zolang het kind niet gaat reageren met symptomen die kun-

nen worden beschouwd als noodsignalen, bijvoorbeeld lichamelijke klachten of onaangepast gedrag. Ook leerstoornissen die niet in overeenstemming zijn met de intelligentie van het kind wijzen vaak in de richting van interne moeilijkheden tussen de ouders of in het gezin, of van een neurotische interactie tussen moeder en kind.

Als voorbeeld zou ik het achtjarige jongetje Peter willen noemen. Peter is enig kind. Vader is een man die in stem en gebaar wat feminienpassief en klagerig aandoet. Hij heeft vele lichamelijke klachten. Hij laat zich door zijn vrouw helemaal verzorgen en vertroetelen en vindt dat evident prettig. Hij laat de leiding van het gezin geheel aan zijn echtgenote over. Egocentriciteit en onechtheid van het affect vallen bij hem op. Moeder is een actieve vrouw, die haar echte gevoelens zeer verborgen houdt. Omdat de eerste zwangerschap nogal lang op zich liet wachten, verheugden de ouders zich bijzonder toen moeder gravida werd. Peter werd geboren na een langdurige partus, die door moeder als een nachtmerrie werd beleefd. Zij droomde er nog lang van. Door deze moeilijke bevalling besloten de ouders af te zien van verdere gezinsuitbreiding.

Peter was na de geboorte wat cyanotisch, hij huilde niet door en verbleef ongeveer een uur in de couveuse. Daarna verliep de ontwikkeling vrij normaal. Hij dronk en groeide goed. De motorische ontwikkeling was normaal. Hij was echter pas op zijn zesde jaar 's nachts zindelijk. Als kleuter was Peter druk, beweeglijk en agressief. Hij hield van wilde spelletjes, was doldriest en zeer ongedurig. Op de kleuterschool was hij een buitenbeentje. Hij trok zich nergens wat van aan, deed waar hij zin in had en het duurde een hele tijd eer hij was aangepast. De lagere school werd een mislukking. Peter doubleerde de eerste klas, maar de prestaties op het gebied van tekenen en schrijven bleven ook de tweede maal slecht. In de volgende klas kon hij nog niet meekomen. Bij schoolpsychologisch onderzoek bleken de leerstoornissen echter niet het gevolg te zijn van een gebrek aan intelligentie. Zijn gedrag thuis is zodanig dat moeder hem geen moeilijk kind vindt. Hij vraagt wel veel aandacht en kan nauwelijks verdragen dat moeder bezoek heeft. Hij is nu, in tegenstelling tot de kleuterperiode, een stil vrijwel altijd somber kijkend jongetje, dat geen vriendjes heeft. Hij is verlegen en snel ontmoedigd. Hij speelt alleen met autootjes en heeft geen ander speelgoed. Bij het doen van gezelschapsspelen valt zijn ongeïnteresseerdheid en zijn geringe concentratievermogen op, evenals zijn gebrek aan initiatief. Hij verveelt zich snel, leeftijdsgenoten laten Peter links liggen en op zijn beurt heeft hij de neiging om kleinere kinderen te plagen. Hij zuigt nog geregeld op zijn duim. Kortom, Peter is een jongen die in zijn emotionele ontwikkeling duidelijk is achtergebleven. Hij maakt een kleuterachtige en ook meisjesachtige indruk.

Moeders gedrag en opvoeding worden sterk bepaald door wat nuttig, nodig, goed en netjes is. Zij voedt Peter op door hem met schuldgevoelens over zijn „misstappen” te overladden, hem tegelijkertijd sterk kleinerend. Zij houdt hem klein en kinderlijk-afhankelijk. Enerzijds zou zij graag zien, dat hij een „pittig joch” wordt, anderzijds staat zij, zonder dit te weten, dit ideaalbeeld in de weg, omdat zij Peter slechts accepteert als hij passief, afhankelijk en gehoorzaam is. Komt Peter eens thuis met vuile knieën en bemoderde schoenen zoals men dat van een „pittig joch” kan verwachten, dan overlaadt moeder hem met verwijten omdat hij niet op zijn nette kleren heeft gelet. De voorlichting op seksueel gebied is zodanig dat wel enige informatie wordt verschaft maar op een zo terughoudende en afwijzende manier, dat door deze voorlichting het taboe wordt onderstreept. Moeder vindt het ook niet prettig wanneer zij merkt dat Peter onder invloed van een tijdelijke milieuwisseling wat vrijer wordt en wat ruwere woorden gaat gebruiken. Het is ook zeer duidelijk dat Peter weinig identificatiemogelijkheden in manlijke richting heeft met een vader die zich geheel door moeder laat verzorgen en vertroetelen.

In dit gezin is sprake van een rolinversie. Moeder speelt

de actieve manlijke rol, vader de passief-feminiene zonder echter zorgzaam te kunnen zijn. Moeder kan, hoewel zij van Peter een flinke jongen zou willen maken, hem onbewust deze ontwikkeling in manlijke richting niet toestaan. Bij Peter is sprake van een kinderneurose. Door de sterke Ik-inperking en de remming van agressie en libido, worden de leerstoornissen grotendeels verklaard. In het geval van Peter zullen de verborgen spanningen in het gezin geen aanleiding geven tot een echtscheiding, maar de leerstoornissen en Peters initiatiefloosheid hebben inmiddels geleid tot een kinderpsychiatrisch onderzoek. Hierbij is geadviseerd om Peter een psychotherapeutische behandeling te geven en moeder door een psychiatrisch geschoolde maatschappelijke werkster te laten begeleiden in de hoop dat zij kan leren tolereren dat Peter zich vrijer en minder ingeperkt gaat gedragen.

Bij het echtscheidingsprobleem is van opvoeden vaak weinig sprake meer omdat vader en moeder in hun eigen moeilijkheden zijn verstrikt en niet voldoende objectiviteit en distantie ten aanzien van het eigen probleem kunnen handhaven. Idealiter zou het zo moeten zijn dat de kinderen niet in de schuldvraag worden betrokken, de huwelijksproblematiek zou geheel en al bij de ouders moeten blijven. In de praktijk zal echter, uitgesproken of verzwegen, het onderlinge verwijt meespreken. De kinderen komen echter voor een dilemma te staan, wanneer zij min of meer worden gedwongen partij te kiezen tegen de andere ouder. Omdat het kind ook van deze ouder houdt, komt het in conflict met zijn loyaliteitsgevoelens en er ontstaan hevige schuldgevoelens als toch partij moet worden gekozen. Deze evenwichtsverstoring der intrapsychische krachten veroorzaakt dikwijls sterk onaangepast gedrag in de vorm van slaapstoornissen, spijbelen, niet willen eten. Deze verschijnselen zijn vaak van dien aard dat de ouders advies komen vragen om het kind zijn evenwicht weer terug te helpen vinden.

Blijven de kinderen na de scheiding bij de moeder dan kan het jongetje zich in vaders plaats wanen en het meisje kan met moeder een band aangaan, die, gebaseerd op gezamenlijk verwijt jegens de man, niet bevorderlijk is voor haar gevoelsinstelling. Heel gemakkelijk kan dan later ook haar houding ten aanzien van haar echtgenoot verwijtend en rancuneus zijn. Als een der ouders na de echtscheiding hertrouwt kan het kind dezelfde problemen krijgen als zich bij de dood van een der ouders voordoen. Een complicerende factor vormen echter de wrokgevoelens jegens de eerste echtgenoot aangezien deze de houding ten opzichte van het kind kunnen beïnvloeden.

Inmiddels is wel duidelijk geworden dat het gezin de persoonlijkheden die er deel van uitmaken kan vormen en vervormen. De leden op hun beurt (ver-)vormen de gezinsprocessen overeenkomstig hun emotionele behoeften. Elke stoornis in het gezinsleven beïnvloedt de ontwikkeling van de kinderen. Een kind, met psychische moeilijkheden naar het spreekuur verwezen, is slechts één schakel in de ketting van gezinsstoornissen. Hij kan de meest zieke, maar ook de minst zieke van de familie zijn (Ackerman). De gezondheid van het ge-

zin op zichzelf is als dat van het individu, gecorreleerd aan adaptieve mogelijkheden en groeikrachten, doch evenzeer aan de manier waarop multiple functies van het familieleven zijn gereguleerd en uitgebalanceerd.

Crises kunnen ontstaan door een radicale verandering in de levenssituatie. Soms kan dit de capaciteit van het individu om er zich aan te adapteren te boven gaan bijvoorbeeld de scheiding van het jonge kind van de moeder tengevolge van overlijden, verlating of hospitalisatie. Het kind kan met zijn geringe rijping in dit stadium van zijn ontwikkeling zonder hulp er niet mee klaar komen. *Spitz* heeft aangetoond dat het traumatische effect van zo'n ervaring fataal kan zijn en als dat niet zo dadelijk blijkt dan is toch de invloed in ongunstige zin op de persoonlijkheidsontwikkeling zeer groot. Om een dergelijke crisis zonder schadelijke gevolgen te boven te komen heeft het kind hulp nodig in de vorm van een substituut-moeder.

Eigenlijk is de gehele vroege jeugd één kritische periode, want het kind wordt dan geconfronteerd met de prille beginselen van socialisatie en identiteitsformatie. Het kind komt uit de geborgenheid van de veilige kinderkamer waar sprookjes nog werkelijkheid lijken, in de weinig vertrouwde, wijdere wereld van de realiteit. Het moet de begunstigde positie van infantiele dominantie opgeven en zijn eigen plaats vinden in de familieconstellatie. Het denken moet worden getransformeerd van magisch „wishful” denken geleid door de impuls, tot het logische proces gebaseerd op vaste relaties in de buitenwereld. Ontwikkelingsdeviaties die gedurende deze periode optreden, kunnen leiden tot chronische emotionele handicaps, die na verloop van tijd steeds moeilijker zijn te modificeren.

Bij alle kritische toestanden welke het kind doormaakt zijn de centrale vragen: Hoe groot zijn de hulpbronnen in het kind zelf om de moeilijkheden zodanig het hoofd te kunnen bieden, dat de groei doorgaat en toename van integratie en vertrouwen

ontstaat en op welke wijze moet door relevante personen in zijn omgeving hulp worden geboden.

Op deze laatste vraag is in dit artikel getracht enigszins antwoord te geven. Wat de eerste vraag betreft, moet worden gesteld dat sommige kinderen kwetsbaarder zijn voor bepaalde soorten gevaren dan andere. Zo kunnen crises ook ontstaan door chronisch tekortschieten van het individu om de gewone problemen van het dagelijkse bestaan op te lossen, hetgeen een zeer onstabiel evenwicht tengevolge heeft, dat tenslotte kan zwichten onder de druk van innerlijke krachten en niet door een verschuiving in de levenssituatie. Deze grotere kwetsbaarheid tijdens de groei kan het gevolg zijn van een bepaalde constitutie, maar het is gebleken dat ook kinderen met een „minimal brain damage” de risico's die het opgroeien nu eenmaal altijd met zich brengt, niet kunnen ontlopen en dat zij er bijna nooit zonder kleerscheuren afkomen. Een snellere ontvankelijkheid voor neurotisering en psychopathisering ziet men dan ook juist bij kinderen met een lichte hersenbeschadiging, omdat de stabilisering, de re-organisatie op hoger plan, na de desorganiserende invloeden van de kritische levenssituatie, moeilijker tot stand komt dan normaal.

- Ackerman, N. W. (1961) Preventive implication of family research. In: *Prevention of mental disorders in Children*, Gerald Caplan, New York.
- Frijling-Schreuder, E. C. M. (1965) Preventie van neurotische gezinsrelaties. Van Gorcum & Comp., Assen.
- Hart de Ruyter, Th. (1951) *Folia psychiat. neerl.* 54, 245. (1964) *T. maatsch.werk* 18, 23.
- Kooy, G. A. (1964) *T. maatsch.werk* 18, 6.
- Lindeman, E. (1956) *Teachers Coll. Rec.* 57, 310.
- Murphy, L. B. (1961) Preventive implications of development in the preschool years. In: *Prevention of mental disorders in Children*, Gerald Caplan, New York.
- Spitz, R. A. and Wolf K. M. (1946). *Psychoanalytic Study of the Child*, vol. II, p. 313-342. Int. Univ. Press, New York.
- Waldfogel S. and G. E. Gardnet (1961). Intervention in crisis as a method of primary prevention. In: *Prevention of mental disorders in Children*, Gerald Caplan, New York.